

DOI 10.31909/26168774.2019-(40)-17

УДК 398.41(477)

Олена РОМАНОВА*
Микола ТУПЧІЄНКО

ЛИХОМАНКИ – ПРЕДСТАВНИЦІ ЛІСОВОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ В ТАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ (СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ)

Стаття присвячена всебічному аналізу демонологічних персоніфікацій людських хвороб – лихоманок в народних уявленнях українців. Авторами розглядаються питання локації місця їх перебування – «дому», етимології назви, етіології, зовнішнього вигляду, класифікації, ієрархії тощо, що були притаманні народним віруванням українців в ХІХ – перш. пол. ХХ ст. Водночас у дослідженні проводяться паралелі лихоманок з іншими жіночими персонажами лісової демонології – русалками. Матеріал подається з урахуванням східноєвропейського контексту міфологічної традиції формування цих образів.

Ключові слова: лихоманки, пропасниці, хвороби, етнографія, ліс, русалка, демонологія.

Ця стаття продовжує серію публікацій, присвячених дослідженню лісової демонології в традиційних віруваннях українців¹. На черзі розгляд персонажів, пов'язаних із виникненням хвороб в людському тілі – Лихоманок, одним із місць перебування яких народні вірування визначають саме ліс. Тому метою даного дослідження є всебічний аналіз походження, зовнішнього вигляду, норову, атрибутів представниць народної демонології – Лихоманок у традиційних віруваннях українців стосовно їх відношення до міфологізованої лісової стихії у контексті у східноєвропейських традицій.

Серед дослідників ХІХ ст. значну увагу вивченню персоніфікацій хвороб в народній уяві слов'янських народів приділив Афанасьєв О.М. у своїй фундаментальній праці «Мифы, поверья и суеверия славян»². Дослідник зібрав значний фольклорний матеріал, запропонував варіанти походження російської назви «Лихородка», визначив їх поділ та класифікацію за часом і функціями.

У свою чергу, Лоскутова Д. зазначає, що «лихоманка» з наукової точки зору є «реакцією на інфекційні агенти», симптоми різних захворювань, іншими словами, вона не є певною конкретною хворобою, а навпаки – це сукупність різних хвороб із різною

* Олена Романова – аспірантка кафедри суспільних наук, інформаційної та архівних справ, Центральноукраїнський національний технічний університет; Микола Тупчієнко – кандидат історичних наук, доцент, Центральноукраїнський національний технічний університет.

¹ Романова О.М. (2018). Дитячий демонологічний образ нявки в народних віруваннях. Міжнародна конференція молодих вчених «Молоді вчені 2018 – від теорії до практики»: Дніпро. С. 392-397; Романова О.М. (2017). Дитячий образ лісової демонології в традиційних віруваннях. Потерчата. Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історичної регіоналістики Наукові студії пам'яті Нінелі Бокій»: Кропивницький. С. 76-83; Романова О.М. (2013). Життя антропоморфного лісового в уявленні східнослов'янських народів. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград. Випуск 18. С. 23-28; Романова О.М. (2013). Лісова русалка в обрядах і віруваннях східнослов'янських народів. Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць, Черкаси, Вип. 6, С. 180-182; Романова О.М. (2013), Місця локації лісових русалок у східних слов'ян. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія, Тернопіль. Вип. 2. Ч. 2. С. 193-198; Романова О.М. (2013). Народні уявлення про лісову русалку. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ. Вип. XXXV. С. 369-373; Романова О.М. (2014). Проблема походження слова «русалка»: східнослов'янські варіації. Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 88-91.

² Афанасьєв А.Н. (2002). Мифы, поверья и суеверия славян. М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 91.

симптоматикою³. Проте, віра саме в існування міфічної істоти, що спричиняє важкоплинну хворобу, яка супроводжується високою температурою – жаром у народі була дуже сильною.

Серед українських етнографів цього часу перше місце займають дослідження П. П. Чубинського. У своїй фундаментальній праці, присвяченій повір'ям українців, він приділив увагу також віруванням, пов'язаними з Лихоманками, походженням людських хвороб, що були ними викликані. Дослідник наводить розмаїтий фольклорний матеріал, зокрема, й про їх здатність змінювати свій зовнішній вигляд⁴.

У працях, Зеленина Д.К., присвячених дослідженню «закладних мерців», наводяться варіанти народних уявлень про походження Лихоманок, їх зв'язок із закладними мерцями⁵ та русалками⁵.

Не обходять тему дослідження Лихоманок – демонічних персоніфікацій людських хвороб й сучасні дослідники. Так Ірина Чибор відзначає, що хворобливим фізичним станом, їхнім причинам та наслідкам властива для міфологічного світогляду анімізація, реалізована в уявленнях про міфічних істот, які потрапивши до тіла людини або виконуючи певні дії, зумовлювали хворобу. Такий погляд на етіологію хвороб обумовив способи їхнього лікування, що первинно мали ірраціональний характер. Етнографічні записи кінця XIX–XX ст. засвідчують широке побутування вірувань про персоніфікацію хвороб характерних чи не для всіх слов'ян⁶.

Усачова В.В., детально аналізуючи тему людини і хвороб у їх взаємостосунках, яскраво висвітлює дуалістичне протистояння людина – не людина. В праці дослідниці міфологічна природа персоніфікованої хвороби, простежується в уявленнях, які склались в народній культурі. Знайшли відображення в традиції замовлянь, в якій образи антропоморфних створінь склалися в цілу систему психотерапевтичної дії на людину⁷.

Незважаючи на те, що тема Лихоманок була й залишається під прицілом інтересів фольклористів, етнографів та істориків медицини та релігії все ще залишається нагальна потреба не лише узагальнити результати цих досліджень, але й проаналізувати ці міфологічні персонажі з позицій їх приналежності до лісової стихії, походження, зовнішніх та психічних ознак, атрибутики тощо, а також порівняти їх з іншими представниками лісової демонології, у першу чергу, з русалками. Відповідно подальший виклад матеріалу передбачає поетапний процес аналізу цих міфологічних образів.

Ліс - локус місцезнаходження Лихоманок. Розгляд нами образу Лихоманок в системі лісових демонічних персонажів не є випадковим. В міфопоетичних текстах, Лихоманки співвідносяться з нечистою силою. За народними уявленнями, у світ людський, вони нібито прийшли з «іншого» світу, тобто з пекла. Проте, в обрядових текстах замовлянь Лихоманки відсилались у зворотньому напрямку, тобто до простору, який співвідноситься з «потоїбічним світом». Досить часто у цій ролі виступає ліс. Подібно до лісу, в замовляннях вони відправлялись також у болота, річки, пустелі та океани, при цьому болота, озера, річки виступають також невід'ємною частиною лісу, його дериватами у місцевостях де проживали українці й ширше – слов'яни. Очевидно, дане уявлення формувалося на підставі, того, що кожне з тих місць було таємничим, міфічним, незвіданим та становило загрозу для життя людини. Безперечно, найбільш цікавим для нас є відправлення Лихоманок саме у ліс. Афанасьєв О. М. наводить

³ Лоскутова Д.Н. (2013). *Представления тамбовских крестьян о лихорадке*. Живая старина. №1. С. 20-23.

⁴ Чубинский П.П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Мат-ли и иссл. собранные д. чл. П.П. Чубинским*. СПб. Т.1. Вып. 1. Верования и суеверия.

⁵ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». 432 с.

⁶ Чибор І. С. (2017). *Народні уявлення про хвороби крізь призму фразеології української та польської мов*. «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej». Warszawa. С. 46-75.

⁷ Усачёва В. В. (2008). *Магия слова и действия в народной культуре славян*. М.: Институт славяноведения РАН. 368 с.

замовляння від Лихоманок, в яких чітко локалізується ліс як місце їх перебування: «Вам, уроки, у раба божого не стояты, жовтой кости не ломаты, червовой крови не пыты, сердца его не нудыты, билото тила не сушиты, вам идты на мха, на темные луга, на густые очерета, на сухие лиса!», а також - «Заговариваю я раба (такого-то) от иссушения лихорадки. Будьте вы прокляты, двенадесять девиц, в тартарры, отыдите от раба в леса темные, на древа сухие»⁸. В одеській області записане замовляння, де ліс асоціюється з потойбіччям: «...ідіть собі на очерета, на болота, на безвісні края, в темні ліса, де лісвітер не виє, де сонце не гриє, ...»⁹, а в композиції драми Лесі Українки «Лісова пісня» має місце старовинне українське поліське замовляння:

Шіпле-дівце,

Пропаснище – Трясавище!

Иди собі на куп'я, на болота,

де люди не ходять, де кури не п'ють,

*де мій глас не заходить...*¹⁰ – де знову ж таки бачимо вказівку на два конкретні локуси – куп'я та болото, що часто зустрічаються в лісистій місцевості. Прив'язка потойбічного світу, куди відправляються хвороби, до лісу закономірне, оскільки характерне для того природного середовища в якому формувалися ранні слов'янські етноси, з їх дуалістичною дихотомією культури (селище) і природи (ліс, поле). Власне відправлення хвороби у лісисту місцевість характерно й іншим етнічним міфологічним традиціям і має, скоріше, універсальний характер. Так, індійський лікар виганяв лихоманку в ліси та гори, німці, перекидали хворобу на дерева в лісі (дерево засохло – значить лихоманка заволоділа ним)¹¹.

Фігурування лісу, як місця, звідки приходили і куди виганяли Лихоманок, дає підстави вважати їх повноправними лісовими персонажами. Адже, саме ліс, за уявленнями народу, був тим місцем, де на стику двох світів, перебували демонічні істоти, в тому числі й хвороби-лихоманки. Даний факт підводить нас до думки, що саме ліс, який включав у себе болота, яри, урвища, був справжнім «домом» лихоманок, звідки вони й приходили мучити людей.

Поширені назви Лихоманок. Як уже зазначалося, народною уявою хвороби, що з'являються серед людей із пекла, лісу боліг та пустель персоніфікуються, та наділяються власними іменами. Однією з таких поширених узагальнених персоніфікацій виступає укр. Лихоманка, білорус. Ліхаманка або рос. Лихоррадка. Вона вважалась однією з найтяжчих хвороб. Етимологія укр. Лихоманки та білорус. Ліхаманки прозора і походить від двох слів - «лихо» й «манить», тобто манить (притягує) зло, горе. Афанасьєв О. М. виводить російський варіант цієї демонічної істоти від рос. «лихо-радеть», тобто діяти на чиюсь шкоду, піклуватися про когось, зі злим наміром. Інші загальноновживані назви Лихоманки: «лиходійка» та «пропасниця»¹².

В текстах поліських замовлянь, замість Лихоманок фігурують їх табуйовані безіменні позначення: «змеиные (иродовы, идоловы) дочери», «девицы», «женщины» или «бабы»¹³. З табуїстичних міркувань, під дією страху перед цими демонічними істотами, народна традиція також називає їх часом пестливо-привітними словами: «добруха»,

⁸ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 91.

⁹ Народний календар, звичаї, повіря, вірування, прикмети, лікування, гадання, перекази, казки, весілля, пісні, прислів'я, легенди, анекдоти, землеробство, городництво, про комуна «Спільна праця» тощо. Записали Болавка, Карпинський та ін в Одеській обл. 1927-1930 рр. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 1-7. Од. зб. 781. Арк. 55.

¹⁰ Леся Українка (2017). *Лісова пісня*. Укл. Серії Г. Яновська, худ. А. Канкава. Харків: Віват. С. 79.

¹¹ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 91.

¹² Там само. С. 82.

¹³ *Полесские заговоры (в записях 1970-1990 гг.)*. Сост., подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. М.: Издательство «Индрик». 2003. С. 294.

«кумаха», «сестриця», «тітка», «дитюха», «гостейка»¹⁴; а також власними іменами людей – рос. Афанасьєвна, Марія Іродовна, Воспа Восповна. Але в таких табуйованих позначеннях Лихоманки, як: «обманщиця», «плутовка», проявлялося й справжнє відношення народу до цих загрозливих демонічних істот¹⁵. Табування промовляння імені демонічної істоти мало місце, зокрема, у випадках, коли заборонялося вимовляти справжнє ім'я хвороби під час епідемій або під час дитячих хвороб.

Зовнішній образ Лихоманок та їх норів. Зазвичай, як свідчать етнографічні матеріали, Лихоманка в народній уяві, уявлялася у вигляді не одного, а багатьох демонічних духів – жінок-сестер або крилатих сестер. Наділення образів Лихоманок крилами свідчить про їх давнє хтонічне походження, яке губиться у глибинах первісних вірувань.

Існує безліч переказів і повір'їв про Лихоманки, які дозволяють простежити характерні особливості останніх. Зовнішність сестер-лихоманок, це те, що ріднить їх з лісовими русалками і дає підстави зважати на їх спорідненість. Іноді Лихоманки малювались у народній уяві жінками спокусливої зовнішності, які діяли на людей за допомогою чар і називались так, тому що вже дуже раділи стражданню хворих. Проте, найчастіше це злі, худі, потворні та розпатлані істоти: «... представляються злыми безобразными девами: чахлыми, заморенными, чувствующими постоянный голод, иногда даже слепыми и безрукими»¹⁶. В інших випадках старі бабці, які ходять в «лаптях», з палкою і стукають вночі у вікно клюкою – хто відгукувався на їх стукіт, до тих вони і «приставали»¹⁷.

За описами, їх одяг дуже наближений до вбрання русалок. Біле, довге просторе вбрання, нагадувало одяг покійника (саме в такому одязі в давнину вбирали в останню путь померлих родичів). Важливим моментом, в описі одягу Лихоманок виступає факт не підперізування поясом. Адже, як і всі нечисті жіночі та чоловічі персонажі, Лихоманки не мали даного атрибуту одягу. Від найдавніших часів у багатьох народів пояс, підперізування ним мали сакральне значення, пов'язане з ідеєю досконалості, безкінечності й водночас цілісності та порядку. В суспільстві, носіння поясу, було ознакою цивілізованості, культурності людини, чого не могли мали нечисті демони¹⁸. В деяких текстах, лихоманок описували і зовсім без одягу: «Спад тое валны выходят семдесят семь девиц Нагих, и босых, и проставалосых...»¹⁹. У Афанасьєва О. М. також знаходимо опис їх зовнішнього вигляду: «Простоволосые» и «простопопоясые», т.е. с длинными распущенными косами, в легких, свободно развивающихся по ветру, неподпоясанных одеждах...»²⁰. Розпущене волосся Лихоманок, так само як і оголенність та розперезанність, ще один фактор, який ріднить їх з нечистою силою та їх поплічницями русалкам.

Народна уява наділяє їх норів рисами, які засуджуються серед людей. Зокрема вони «любят хорошо покушать, понежиться, но в то же время легковёрны, недалёковидны,

¹⁴ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 84.

¹⁵ Фасмер М. (1986). *Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах*. Т.2 (Е-Муж). Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. М.: Прогрес. С. 505.

¹⁶ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 82.

¹⁷ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 228.

¹⁸ Файник Т. (2018). *Поняття межі та його відображення в традиційно-народних підходах до організації житлово-господарських комплексів в українських селах*. Народознавчі зошити. Львів. №1 (139). С. 201.

¹⁹ *Полесские заговоры (в записях 1970-1990 гг.)*. (2003). Сост., подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. М.: Издательство «Индрик». С. 297.

²⁰ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т. 3. С. 92.

трусливы и брезгливы», відзначає Д.К. Зеленін²¹.

Взаємовідносини Лихоманок з людьми у повір'ях часом носили еротично-моральне забарвлення. Проте воно менш виразне у порівнянні з русалками. Згідно з народними віруваннями, ці дівчата дуже жадають спілкування з людьми, намагаються заводити романтичні стосунки, часто відразу з кількома представниками чоловічої статті. Тих, у кого вони закохуються, Лихоманки ніби-то, цілують в губи. За уявленнями, саме з поцілунком Лихоманки пов'язують виникнення герпесу, серед людей. Про таку людину говорили: «Його поцілувала лихоманка»²².

Як і вся нечиста сила, сестри-лихоманки мали здатність до перетворень. Принаймні так вважали жителі Литинського повіту. Там Лихоманка в образі молодої гарної дівчини перетворювалася на повітря. Будучи легкою та невидимою, хвороба разом з подихом проникала в організм людини, та спричиняла відповідні процеси²³. Іноді вони оберталися порошинками, невидимками або мухами і потрапляли через їжу всередину людини.: «Одна изъ нихъ говорила «я пойду къ такому-то богатому господину, онъ особенно любитъ пить вино, и постараюсь, чтобы онъ съ виномъ выпилъ меня», «а пойду къ такому-то бедному человеку.... И съ первою галушкой онъ непременно проглотить меня»²⁴.. Розпізнати лихоманку в такому вигляді було надзвичайно важко, хоча в етнографічних матеріалах згадуються випадки, коли людям ніби-то вдавалося погубити або зловити Лихоманку. І все ж народна уява наділяє Лихоманки певними атрибутами, які допомагають їх розпізнати, а відтак знищити чи упіймати. До цих атрибутів належать: хворобливий вигляд або каліцтво, відхилення від норми в одязі і зачісці (оголеність, розперезанність, незачесанність), часом наявність крил..

За народними уявленнями, кількість цих демоніць в різних місцевостях відрізнялася. Найчастіше, йдеться про числа 9, 12, 13, хоча є варіанти і по 40, 77²⁵. Голубкова О. В. відзначає, що їх кількість взагалі могла коливатись від 7 до 99. Важливо, що у народній уяві лихоманкам протистояли у тій же кількості святі: «Двенадцать пятниц (или двенадцать апостолов) изгоняли двенадцать лихорадок, против семи лихоманок боролись семь архангелов, от сорока «добрух» спасали сорок мучеников»²⁶. Така кількісна симетрія лихоманок та святих, що їм протидіють у замовляннях, підкреслює силу цих демонічних істот. Крім того, відсутність чітко визначеної чисельності Лихоманок, які фігурують у кількості від 7 до 99, покликане показати їх багаточисельність, а відтак і складність боротьби з ними.

За народними уявленнями, сестри-демониці могли ходити по землі всі разом або ж поодиноці. За переказами, вони залігати в будинок через комин або вентиляційне вікно. Лихоманки кликали людей ночами, в народі вірили, що хто відгукнеться у вісні – захворіє.

Як бачимо, Лихоманкам народна уява приписує типові ознаки та риси, що притаманні представницям жіночої статті у народній демонології. Вони наділені крилами, привабливі або страшні, оголені або ж розперезані, з розпущеним волоссям, лише в сорочках (виведені за межі порядку в одязі), їм притаманна певна фізіологічна надмірність

²¹ Зеленін Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 229.

²² Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 83.

²³ Чубинский П.П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Мат-ли и иссл. собранные д. чл. П.П. Чубинским*. СПб. Т.1. Вып. 1. Верования и суеверия. С. 222.

²⁴ Чубинский П.П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом: Юго-Западный отдел. Мат-ли и иссл. собранные д. чл. П.П. Чубинским*. СПб. Т.1. Вып. 1. Верования и суеверия. С. 222.

²⁵ Зеленін Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 231.

²⁶ Голубкова О.В. (2001). *Женские образы в народных верованиях восточных славян Сибири : дисертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Новосибирск. С. 126.

у їжі, сні, сексуальності, а також непривабливий норов (легковірність, недалекоість, боягузтво тощо).

За наведеним вище описом зовнішності та характеру лихоманок, впадає в око значна їх схожість з русалками. Подібно русалкам, сестри-лихоманки – дівчата і жінки, бувають красиві та потворні, молоді та старі, з розпущеним волоссям, голі або в білих сорочках, сидять на гілках дерев, нападають на людей і ловлять їх. Також зазивають людей, називають їх на ім'я, цілують та обіймають. Лихоманки, подібно до русалок, пристрасні, здатні до перевтілень і належать до нечистої сили. Значна їх кількість, що визначається в межах сакральних чисел, як то 7, 9, 12, 13, 40..., є скоріше показником не стільки конкретного їх числа, як маркером їх чисельності, а від так могутності та загрозливості для людини.

Етіологія Лихоманок. Збіг сестер-лихоманок з русалками здаватиметься ще разючішим, якщо ми звернемо увагу на їх походження. Зеленин Д. К наводить чотири варіанти походження. Згідно з першим, малопоширеним свідченням: «лихорадку представляють в образе... неизвестных сестер, которые будучи прокляты своими родителями, шатаются по миру и мучают людей». Близьким до цього погляду є другий варіант, про те, що сестри-лихоманки, нібито є дочками царя Соломона, яких він прокляв. Тому, вони ходять по світу, не знаючи спокою і заставляють людей на кшталт собі терпіти страждання. За четвертим - воронезьким повір'ям, лихоманки, є дочками сатани, яких прокляв Бог, і засудив до кінця днів своїх ходити світом і мучити грішників. Сказання, про Лихоманок, як про дочок Ірода, є книжним запозиченням, але вочевидь, воно стало народним внаслідок поширення та утврдження християнства серед східнослов'янських народів²⁷.

Часом Лихоманкам, народна уява приписує іншоетнічне походження, тим самим підкреслюючи їх приналежність до чужого, іншого світу. Так за уявленнями жителів Чернігівської губернії, «лихоманка – жидовка», а її походження пояснюється наступним чином: «Когда Иродиаде принесли на блюде голову Иоанна Крестителя, она от ужаса впервые затряслась в лихорадке. От нее эта болезнь распространилась по всему свету. Вот почему лихорадка считается жидовкой»²⁸.

Серед росіян Сибіру були також поширені вірування про іншоетнічне походження Лихоманок. Вони вірили, що лихоманками стали дванадцять сестер які потонули в морі разом зі своїм батьком єгипетським царем Фараоном²⁹. Ще одне мало поширене вірування приписує Лихоманці походження від Каїна (його донька), тому, що вона трясеться, як Каїн³⁰.

Усі наведені вище приклади походження сестер-лихоманок прямо вказують на їх приналежність до закладених покійників, адже скрізь в текстах знаходимо прокляття чи то батьківське, чи то Боже, а це одна з умов перетворення на «закладеного». Проте, як ми знаємо, за загальним правилом, закладені покійниці стають русалками. Саме тому, не випадковими є замовляння в яких лихоманок називають русалками. Не дивно що налякані русалкою, надалі отримували не яку-небудь хворобу, а лихоманку. При цьому, незаперечним є той факт, що, здатність насилати на людей хвороби належить всім закладеним покійникам, в тому числі і русалкам, але серед них найбільш майстровиті у цій справі – лихоманки. Приналежність лихоманок до нечистої сили, можемо спостерігати й у творі Лесі Українки «Лісова пісня», в якому лихоманку називають Марою: «Се що за

²⁷ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 230.

²⁸ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 231.

²⁹ Голубкова О.В. (2001). *Женские образы в народных верованиях восточных славян Сибири : дисертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Новосибирск. С. 126.

³⁰ Зеленин Д.К. (1995). *Избранные труды. Очерк русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки*. М.: «Индрик». С. 231.

Мара? Ага вже знаю. Добре, що побачив!...»³¹. Назва Мара характеризує приналежність хвороби до розряду негативної, шкідливої або так званої нечистої сили, а відтак виглядає цілком вмотивованою в контексті змісту цілого замовляння.

Класифікація Лихоманок. Значна кількість Лихоманок, породжена народною уявою, примусила вибудувати цілу систему їх класифікації. Найпоширенішим був поділ на зимові та весняні лихоманки. За уявленнями, перші стають небезпечними, з настанням морозів. Афанасьєв О. М. називає дату виходу Лихоманок з підземелля – друге січня. Ніби в цей день Мороз чи Зима виганяє їх разом з нечистою силою з пекла. Тоді скривджені лихоманки починають шукати притулок в хатах, де тепло і сухо, і знаходять «винних» – зриваючи злість на звичайних людях, які хворіють від зіткнення з ними. Натомість, про весняні хвороби думали, що вони зачинаються на зиму в снігові гори, та сидять там аж до настання першого тепла. Тому, з 25 лютого, коли весна вже наближалася, в народі вірили що в цей час можна підхопити лихоманку³².

Окрім міжсезонного, існував часовий орієнтир появи Лихоманок серед людей у межах доби. Небезпечним вважався час опівдні, або під час заходу сонця, що також зближає їх образ з міфологічними персонажами нижчої демонології та нечистою силою загалом. «Давніше була в нашій селі пропасниця, не так, як тепер, що вже за ню навіть не чути. Бувало ек возьме чоловіком трісти, то трісе зо дві недхли. А ще мала пропаснице тото до себе, що мала свою пору в дни і лише тогди трісла, ек на ню чис прийшов: ци до полудне, ци сполудне. То бувало аж чоловіком підкидає»³³.

Окрім критерію поділу Лихоманок за сезонами та часом доби, народна уява поділяла їх за функціями, що й проявлялося в їх іменах. Скидаючи з себе залізні ланцюги, лихоманки за народними віруваннями прилігали на землю, вселялися в людей, починали їх трясти, розслабляти суглоби, ломити кістки та інше. Відповідно до шкоди, яку могла заподіяти кожна з сестер живій людині, походили їх назви. Афанасьєв О. надає перелік 12-ти таких імен, поширений серед українців, росіян та білорусів: перша з них – «Трясея» (тресучка, трясуніца, потресуха, трясучка, трясца; друга – «Огнея» або вогнена («кого человека поймаю (говорит она о себе), тот разгорится аки пламень в печи», т. е. она производит внутренний жар.»; третя назва – «Ледея» (льодиха) або «знобей», «забуха» («аки лед знобит родчеловеческий, и кого она мучит, тот не может и в печи согреться»); четверта назва – Гнетей (гнетница, гнетуха, гнігучка від слова гніт, гнести — давить) – «она ложится учеловека на ребра, гнетет его утробу, лишает аппетита и производит рвоту»; п'ята – «Гринуша» або грудиця (грудея) – «ложится на груди, у сердца, и причиняет хрипоту и харканье»; шоста – «Глухей» (глохня) – «налегает на голову, ломит ее и закладывает уши, отчего больно́й глохнет»; сьома – Ломей (ломеня, ломовая) або костоломка: «аки сильная буря древо ломит, также и она ломает кости и спину»; восьма – «Пухней» (пухля, пухлая), дутиха – «пускает по всему телу отёк (опухоль)»; дев'ята – «Желтей» (желтуха, желтуница, жовтуха) – «эта желтит человека, аки цвет в поле»; десята – «Коркуша» або «корчей» (скорчей) – «ручные и ножные жилы сводит, т. е. корчит»; одинадцята – «Глядэя» – «не дает спать больному (не позволяете́му сомкнуть очи, откуда объясняется и данное ей имя); вместе с нею приступают к человеку бесы изводят его с ума»; дванадцята – Невей³⁴. За народними уявленнями кожна з демонічних персоніфікацій хвороб терпить ті ж муки, які завдає людині. Принаймні так вважали в Жиздринському повіті Калузької губернії Росії: «...одна вечно дрожит от холода, другая постоянно

³¹ Леся Українка (2017). *Лісова пісня*, укл. Серії Г. Яновська, худ. А. Канкава. Харків: Віват. С. 79.

³² Афанасьєв А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 82.

³³ «Етнографічні матеріали». Коломийки /без мелодії/ легенди, вірування, оповідання, народна медицина. Зап. У с. Трибухівці Буцацького повіту, на Тернопільщині. 1912-1913 рр.. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 28-3. Од. зб. 218. Арк. 76.

³⁴ Афанасьєв А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-вор Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica. Т.3. С. 86-88.

мечется в жару, третья корчится от ломоты в костях и т.д.»³⁵.

Як бачимо, класифікація лихоманок в народній уяві відбувається у двох основних вимірах – часовому (сезонному, добовому) та функціонально-симптомальному, який проявлявся у їх найменуванні.

Причини появи Лихоманок. Власне народна віра в демонічні персоніфікації хвороб, підкріплювалась міфами та забобонами, а системність поширення захворюваності в певний період, лише підігрівала віру у демонічне їх начало. Люди помічали все навколо, але раціонально пояснити те чи інше явище в силу своєї необізнаності не могли. Тому, банальні міжсезонні спалахи хвороби, в народі пояснювались вторгненням нечистої сили.

Традиційні уявлення українців дають широкий перелік причини походження хвороб, а саме: «...всі хвороби, які тільки є, виникають од двох причин: од Бога – кара, за гріхи, за несправедне життя (Боже попущення) і од злих людей – знахарів»³⁶; «Виникають хвороби: з води, од вітру, од поганого ока, сили ходять (втілення); деякі від того, що людина виходить з хати, особливо у ночі, в негарну пору»³⁷.

Часом у фольклорних текстах появу лихоманки, певною мірою провокує сама людина, коли викрешуючи вогонь, необачно згадує Лихоманку:

«Аякже, Викрешеш! І губка змокла...

І трут згубився... А, нема на тебе

Лихої трясці... Чи не наросла

На дубі свіжа?»³⁸

Тобто, до причин появи хвороби належать: 1) гріховний спосіб життя; 2) зурочення або результат магічної дії знахарів; 3) дія природних факторів - переохолодження (водою, вітром, морозом...); 4) вселення злих сил; 5) порушення унормованих правил життя (вихід з хати в неурочний час); 6) неурочне згадування хвороби. Таким чином, обґрунтування причин хвороби, яка сталася з людиною, в міфологічній традиції могло мати найнеочікуваніші результати та найбільш зручні для кожного окремого випадку пояснення ситуації.

Ієрархія демонічних персоніфікацій хвороб. Як і будь-яка нечиста сила, багаточисельні лихоманки мали підпорядковуватись старшій з них, тій, котра мала владу над рештою сестер. Серед лихоманок першість належить одній з сестер на ім'я Невея (мертвуша). За легендою, саме заради неї була відрізана голова Іоану Предтечі. Згідно з народними віруваннями - це найпроклятіша з сестер та найсильніша з них³⁹. Решта дванадцять сестер у всьому їй підкорювались. В Калузькій губернії Росії існувало повір'я, що найстарша сестра прикована до залізного стільця дванадцятьма ланцюгами, а в правій руці тримає косу, як сама Смерть. У випадку, її звільнення, вона неминуче заволодівала людиною, що призводило до її загибелі. Схожі історії стосуються й інших дев'яти або дванадцяти сестер. Вони, подібно старшій та найголовнішій: «...сидят в подземных вертепах, заключенные в цепи, и вылетают мучить народ только тогда, когда будут сняты с них эти железные оковы, т.е. весной»⁴⁰.

Подібна традиція має місце й в народних віруваннях росіян про міфологічний образ

³⁵ Зеленин Д. К. (2014). *Зловещие мертвецы и заложные покойники. Очерк русской мифологии*. Ногинск. С. 177.

³⁶ Народна медицина, знахарство, ветеринарія. Молитви від лихорадки. Записи та виписки з друкованих джерел. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 1-дод. Од. зб. 577. Арк. 146.

³⁷ Народна медицина, знахарство, ветеринарія. Молитви від лихорадки. Записи та виписки з друкованих джерел. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Ф. 1-дод. Од. зб. 577. Арк. 146.

³⁸ Леся Українка (2017). *Лісова пісня*. укл. Серії Г. Яновська, худ. А. Канкава. Харків: Віват. С. 78.

³⁹ Афанасьев А.Н. (2002). *Мифы, поверья и суеверия славян*. М.: Изд-во Эксмо.; СПб.: Terra Fantastica, Т.3, С. 88.

⁴⁰ Там само. С. 83.

«лешего»: «Начальникъ льшихъ называется «Честной леса», лесной царь; роста он огромного, на целую голову выше леса, над которымъ онъ владычествуетъ, на руках и ногах у него закрюченные когти, похожие на собачьи; борода у него длинная сивая, носит он её в рукахъ»⁴¹.

Таким чином, наведений вище матеріал дозволяє стверджувати, що віра в міфічну персоніфікацію хвороби чи сукупності хвороб – Лихоманки не просто існувала в народній уяві. За довгий період вона обросла пластом вірувань, звичаїв, забобонів про їх походження, місце проживання, ієрархію, причини появи серед людей тощо. Персоніфікація духів хвороби стала відображенням прагнення людини знайти себе в світі, позначити в ньому своє місце, сформувати відношення до оточуючого її світу природи, до того, що так чи інакше на неї впливає, вступає з нею в контакт навіть проти її волі. У цьому контексті, Лихоманки виступають персоніфікацією чужого і загрозливого для світу культури світу неконтрольованої людиною природи – втіленням якої виступає ліс з його болотами, ярами, річками, очеретами, пустелями (у розумінні відсутності живої людської душі). Їх чужість підкреслюється приписуванням їм іншоетнічності походження, гріховності поведінки, що привела до прокляття. Ця чужість також підкреслюється іншістю зовнішнього вигляду, наданням їм тваринних рис (крила), порушенням правил пристойності в одязі, зачісці, правилах поведінки. Водночас народна уява максимально зближує Лихоманки з такими лісовими демонологічним персонажами, як русалки. Це дозволяє впевнено віднести Лихоманок до жіночих персоніфікацій лісової стихії, якщо не у ролі постійних її жителів, то однозначно спорадичних, яких відправляли в ліси замовлянням. Водночас, народні уявлення українців знаходяться в межах східноєвропейської міфологічної традиції, що вказує на значний архаїзм формування цих вірувань, та певну їх архетипічність. Поза увагою цього дослідження залишилися обряди та заговляння, направлені на захист населення від Лихоманок в народному цілителстві, що буде вирішене в наступній публікації.

REFERENCES:

- Afanasiev A.N. Myths, beliefs and superstitions of the Slavs / Alexander Nikolaevich Afanasiev. – М.: Publishing house Eksmo.; Spb.: Terra Fantastica, 2002. – V.3. – 768 p.
- Golubkova O.V. Female images in the popular beliefs of the Eastern Slavs of Siberia: the dissertation for the degree of candidate of historical sciences. – Novosibirsk, 2001. – 126 p.
- Dobrovolsky V.M. Evil power in popular beliefs (according to the Smolensk Province) // LV. – 1908. – Vol. I. – p. 3-16.
- «Ethnographic materials». Kolomyiki / without melody / legend, believes, stories, folk medicine. Zap. in v. Tribuhivtsi Buchats'kogo povitu, on Ternopolski. 1912 - 1913 pp. – Archive of the Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after M. Rylsky – F. 28-3. – Un.st.218. – 97 p.
- Zelenin D.K. Ominous Deadlings and Hostage Dead. Essay on Russian mythology / Dmitry Konstantinovich Zelenin. – Noginsk, 2014. – 245 p.
- Zelenin D.K. Selected Works. Essay on Russian mythology: Died an unnatural death and mermaids / Dmitry Konstantinovich Zelenin. – М.: Indrik, 1995. – 432 p.
- Lesia Ukrainka. Лісова пісня / Lesya Ukrainka / Com. Serii G. Yanovska, art. A. Kankava – Н.: Vivat, 2017. – 144 p.
- Loskutova D.N. Representations of the Tambov peasants about the fever // Live old – 2013. – №1. – p. 20-23.
- Folk medicine, healer, veterinary medicine. Prayer of the fever. Records and extracts from printed sources. – Archive of the Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after M. Rylsky F. 1-dod. – Un.st. 577.

⁴¹ Добровольский В.М. (1908). *Нечистая сила в народных верованиях (по данным Смоленской губ.)*. ЖС. Вып. I. С. 3.

People's calendar, customs, beliefs, signs, treatment, fortune telling, retell, cascades, weights, songs, proverbs, legends, anecdotes, agriculture, gardening, about the commune «Spilna pratsya» thin. Recorded Bolavka, Karpinsky and in in Odeskiy region. 1927 – 1930 pp. – Archive of the Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology named after M. Rylsky – F. 1-7. – Un.st. 781. – 148 p.

Polissya talk (in the records of 1970-1990) / Comp., preparation of texts and comments. T.A. Agapkina, E.E. Levkivskaya, A.L. Toporkova. – M.: Publishing house Indrik, 2003. – 752 p.

Romanova O.M. Children's demonologic image of a nyavka in popular beliefs // International conference of young people in the youth «Young students in 2018 – from theory to practice»: Dnipro, 2018 p. Pp. 392-397.

Romanova O.M. The child's character of the forest demonology in traditional beliefs. Lost / / All-Ukrainian Scientific Conference «Problems of the historical regionistica Naukivi studii memorials Ninel Bokiy»: Kropivnitsky, 2017.

Romanova O.M. Life of an anthropomorphic woodman in the beliefs of East Slavic peoples // Science notes. Seriyes: Historical science. – Kirovograd, 2013 – Production 18. – p. 23 - 28.

Romanova O.M. Forest mermaid in ceremonies and beliefs of East Slavic peoples // Gurzhiiivski historical reading: Collection of scientific works. – Cherkasy, 2013 – Production 6. – p. 180-182.

Romanova O.M. Locations of forest mermaids in eastern Slavs // Science notes of Ternopil national pedagogical university named after V. Gnatyuk. Seriyes: History – Ternopil, 2013. – Production 2. – Part 2. – p. 193-198.

Romanova O.M. People's believes about forest mermaid // Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University. – Zaporizhzhya: ZNU, 2013. – Production. XXXV. – p. 369-373.

Romanova O.M. The problem of the word «mermaid»: the East Slavic variations // Gurzhiiivski historical reading: Collection of scientific works. – Cherkasy, 2014. – Production 7. – p. 88-91.

Usacheva V.V. Magic of words and actions in the folk culture of the Slavs / Valery V. Usacheva. – Moscow: Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, 2008. – 368 p.

Faynik T. Understand the interiors of this tradition in traditional folk traditions to the organization of residential and state complexes in Ukrainian villages // Narodnozavchiv zoshiti. - Lviv, 2018. – №1 (139). – Pp. 200-205.

Fasmer M. Etymological dictionary of the Russian language. In 4 volumes. – T.2. Tranc. with gem. and add. O.N. Trubachev. – 2nd ed., Sr. M.: Progres, 1986. – 672 p.

Chibor I. S. People's notions about illness through the prism of the phraseology of Ukraine and Poland // «Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej». – Warszawa, 2017. – p. 46-75.

Chubinsky P.P. Works of the ethnographic-statistical expedition to the Western Russian region, equipped by the Imperial Russian Geographical Society: South-Western Division. Materials and research collected P.P. Chubinsky / Pavel Platonovich Chubinsky. – SPb., 1872. V. 1. Issue 1: Beliefs and superstitions.

Romanova O., Tupchiienko M. Lyhomanks – representatives of forest demonology in traditional beliefs of ukrainians (eastern europe context).

The article is devoted to comprehensive analysis of demonic personification of human disease- fever in folk imaginations of Ukrainians. Authors examine habitat locations-«origin» of etymology designator, etymology of names, etiology, appearance, classification, hierarchy etc., which were inherent to folk beliefs of Ukrainians in 19th-first half of 20th century. At the same time research draws a parallel between fevers and forest female characters demonology-mermaids. Material is taking into account Eastern European context of mythological tradition of this character formation.

Key words: fever,ague,disease,ethnography,forest,mermaid,demonology.